

УДК 94:329(477)«1918/1919»

Андрій Лисенко
(Переяслав-Хмельницький)

МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1918-1919 рр.

У даній роботі здійснена спроба проаналізувати ситуацію, що склалася на українських землях із одночасним функціонуванням різних грошових знаків, та ознайомити читачів із спробами провладних кіл вирішити цю проблему.

Ключові слова: грошова емісія, фінансова політика, гроші, грошові знаки, платіжний засіб, грошова маса, сурогати, фінансування, економічна ситуація, еквівалент.

Безумовним є те, що проведення певної грошової політики тією чи іншою державою, на певних етапах державотворення, чинило відчутний вплив на популярність урядів, впливало на довіру до державних інститутів, зміцнювало або навпаки, послаблювало існуючі політичні режими. Взятий нами для аналізу період існування української держави був надзвичайно складним у всіх відношеннях: втягнута метрополією у Першу світову війну, Україна виявилася й на вістрі соціальних і політичних конфліктів, пов'язаних із зміною політичного режиму в колишній Російській імперії та її розпадом.

Дану проблему досліджували Е. Вайнштейн, С. Карпенко, Д. Санін, П. Гай-Нижник, О. Баранов, Ю. Артемьев та інші [1, 2, 3, 5, 6, 9, 19].

Ми спробуємо проаналізувати монетарну політику різних політичних сил та режимів, які змінювалися на Україні протягом зазначеного періоду.

Один із дослідників проблеми грошового обігу на теренах Російської імперії Е. Вайнштейн у своїй статті «Гроші України» підкреслював, що в ході громадянської війни гроші, або їх еквівалент, випускалися багатьма силами на різних територіях [6]. Частим, на думку автора, було неконтрольоване вкидання нових «грошей» у обіг, унаслідок чого вони швидко знецінювалися; до того ж, зазвичай, мало хто і де переймався якістю цієї продукції. Натомість Е. Вайнштейн виокремлював у цьому відношенні саме Україну, стверджуючи, що грошові знаки України вирізнялися цікавістю задуму та виконання, а внаслідок залучення до їх створення кращих українських художників того часу – таких як Нарбут, Кричевський, Середа, перетворювало грошові знаки українських центральних урядів на мало досліджену частину українського мистецтва та цінні зразки української графіки [6, с. 1].

На думку більшості дослідників початок випуску власне українських грошей було покладено часом урядування Центральної Ради, яка отримала у спадок не лише політичну й фінансову нестабільність, а й розладнані фінанси Російської імперії з досить значним рівнем інфляції. Тим більше це питання загострилося після повалення влади Тимчасового уряду в Петрограді та приходу до влади більшовиків: адже єдиним платіжним засобом в Україні були російські рублі – грошові знаки вже не існуючої держави. Значна небезпека для фінансової стабільності молодого держави полягала і в тому, що випуск грошей контролювався невизначеними силами з території іншої держави.

Вже 6 січня 1918 р. – порівнявши російський рубль до українського карбованця, а пізніше – гривні, Центральна Рада припустилася значної помилки. На цю обставину вказує й один із дослідників того періоду П. Гай-Нижник [9]. Автор дослідження наводить приклади росту рубльової маси на українських територіях, контрольованих Центральною Радою, а саме – за рік (з 1 січня 1917 по 1 січня 1918 р.) з 9 млрд. 103 млн. руб. до 25 млрд. 461 млн. руб. [9, с. 133]. Таким чином необхідно було терміново виводити Україну з-під тиску російської грошової одиниці.

Більшовицький уряд також активізував випуск паперових, нічим не забезпечених грошових знаків, неконтрольований наплив яких на українську територію підривав і так розхитану економічну, фінансову та соціальну ситуацію.

Відповідно, український уряд був змушений шукати шляхи для виходу з фінансової прірви, куди країна безупинно котилася під тиском інфляції російського рубля. Було прийняте рішення про початок грошової емісії, для чого створений спеціальний орган – «Експедиція заготовки державних паперів». Першою купюрою, що була віддана в розробку, були 100 карбованців. Для виконання цього проекту був запрошений один із відомих українських митців того часу – Георгій Нарбут, ім'я якого дослідники його творчості нерозривно пов'язують із відродженням мистецтва [6].

Але скористатися своїми наробками та планами діячі Центральної Ради вже не встигли – 29 квітня 1918 р., внаслідок перевороту в Києві, до влади прийшов режим гетьмана П. Скоропадського. За свідченнями П. Гай-Нижника вже 10 травня 1918 р. міністр фінансів уряду П. Скоропадського А. Ржепецький на з'їзді кадетської партії в Києві виступив із заявою про те, що поліпшити добробут українців можна лише через вихід із рубльової зони, але передбачалося робити це поступово та цивілізовано [9].

Фактично ж до закінчення літа український гетьманський уряд займався організаційною підготовкою до проведення грошової реформи в державі. Зокрема П. Гай-Нижник наводить склад створеного за гетьманату, у травні 1918 р., фінансового комітету при уряді у складі: директора Російського для зовнішньої торгівлі банку О. Доброго (голова), князя О. Голіцина, Ф. Єніна, В. Кочубея, І. Щеніовського, Голови ради спілки гірничопромисловців Півдня Росії Н. фон Дітмара, К. Диновського, В. Демченка, К. Закса, Х. Барановського та професорів О. Білімовича, Л. Яснопольського, К. Воблого [9, с. 10].

Виготовлення грошових знаків ще Центральною Радою було вирішено проводити в Німеччині, тим більше, що війська саме цієї держави витиснули більшовицькі сили з України, а власні можливості української поліграфії у той час були невисокими. Уряд Гетьмана отримав з Німеччини низку купюр різного номіналу, але до художнього виконання державних білетів була й низка претензій, оскільки виконавці самовільно змінювали й орнаменти й колір знаків.

Після падіння уряду гетьмана П. Скоропадського до влади в Україні в грудні 1918 р. прийшла Директорія, але вже 1 лютого 1919 р. столиця держави була зайнята радянськими військами. Уряд С. Петлюри був змушений перебратися до Вінниці, а пізніше – до Кам'янця-Подільського, де протримався більше року. Характерним моментом було продовження грошової емісії протягом усього вищезазначеного періоду. Дослідники даної проблеми зокрема відзначають випуск купюр номіналом 5, 10, 25, 100, 250, 1000 карбованців [6, с. 6].

Український радянський уряд, очолюваний Г. П'ятаковим, здійснював на практиці теоретичну тезу комуністичних лідерів про швидку відміну грошового обігу взагалі та заміну його, у найближчий час, натуральним обміном. Гроші для України друкувалися у величезних об'ємах і жоден радянський урядовець не переймався проблемою їх забезпечення. До того ж, наповнення українського ринку такими грошима давало змогу РНК Російської республіки розпочати активне викачування з України матеріальних ресурсів та ще й здійснювати ці операції в умовах, коли для здійснення реального товарного обміну агонізуюча російська промисловість не могла запропонувати відповідного асортименту та кількості товарів. Іншим завданням, яке вирішувала грошова емісія уряду Г. П'ятова, було потрапляння в фінансову залежність значної частини українського населення – адже українці, що отримали значну частину своїх заощаджень саме у «п'ятаковських» грошах, побоювалися анулювання цих грошових знаків антирадянськими урядами та силами.

Наступ військ Добровольчої армії генерала А. Денікіна, що розгорнувся на українських теренах влітку 1919 р., змусив зітнутися з проблемами фінансів і білогвардійське керівництво. З одного боку, розширюючи межі контрольованої території «добровольці» отримували у спадок від попереднього радянського режиму й значну кількість різновидів грошових знаків, які оберталися на тій чи іншій території, та їх заміників. А з іншого боку, проголосивши курс на відновлення ринкових відносин та вільної торгівлі, представники білого руху викликали масовий викид у оборот грошових мас, які за часу урядування Х. Раковського, з його неприйняттям торгівлі, знаходилися в населення, фактично у якості засобу для накопичення.

Таким чином в обороті виявилися царські рублі – «романівські» та «миколайівські»,

«думські» гроші та «керенки», випущені Тичасовим урядом, царські рублі, видрукувані Радою Народних комісарів по старих кліше, німецькі та німецькі окупаційні марки (видрукувані в Криму), «донські» гроші, гривні та карбованці, видрукувані за часів Центральної Ради та гетьмана П. Скоропадського, радянські гроші, випущені у 1918 та 1919 рр. – так звані «п'ятаковки» (в час, коли радянський уряд України очолював Г. П'ятаков), грошові знаки, випущені урядами новостворених республік тощо.

Зокрема, в часописі «Советский филателист» за 1926 р. йдеться про випуск так званих бонів різними установами та організаціями м. Катеринослава. Пояснюється така активність тим, що громадяни міста, внаслідок частих змін влади, не довіряли урядовим грошовим знакам, приймаючи царські рублі, керенські гроші та кооперативні бони. Причому останні були особливо популярними внаслідок їх забезпечення певними товарами або послугами. Автор статті Д. Санін перераховує приватні випуски таких «сурогатних» грошей – у 1918 р. кооператив «Геть хвости», маючи незначні оборотні кошти, перевів усі внутрішні розрахунки на бони, акумулювавши таким чином усю готівку на закупівлю та інші зовнішньоторговельні операції. Їх перший випуск був здійснений у травні 1918 р., але через неякісний папір вже у жовтні того ж року був здійснений другий випуск бон. Свої бони був змушений випустити й Інтимний театр (номіналом 1, 3 і 5 руб.). Вони знаходилися в обігу з жовтня 1918 по квітень 1919 р. Своїми бонами володіла і Благовіщенська церква, щоправда їх сума була незначною – еквівалент 250 руб. і використовувалися вони переважно при відсутності розмінної монети у церковному магазині [19].

Безумовно для громадян така ситуація стала катастрофічною – адже певні грошові знаки часто мали ходіння лише на певних територіях, анулюючи, таким чином, усі інші.

Не менше шкоди безлад у фінансовій сфері на підконтрольній Добровольчій армії території завдавав і спробам денікінського уряду налаштувати нормальну господарську діяльність. Саме такий стан речей змушував торговців, підприємців, їх об'єднання та організації настійно вимагати в Особливої Наради при головнокомандувачі ЗСПР наведення жорсткого порядку у питанні грошового обігу. Серед цих вимог можна виділити – уніфікацію грошей, створення єдиного фінансового простору, відновлення єдиної фінансової установи для проведення грошових емісій та чіткої кредитної політики.

На самому початку громадянської війни виявився гострий дефіцит готівкових грошей та територіях, які контролювалися антирадянськими силами. Зокрема, А. Баранов відзначає, що ці сили здійснювали контроль над 4/5 території колишньої Російської імперії: на осінь 1918 р. там діяло 35 антирадянських урядів, а за весь час громадянської війни – не менше 60, при цьому виключно радянський грошовий обіг зберігався лише в 20 губерніях. Натомість на території 81 губернії емісію грошових знаків проводили 22 білогвардійських і білокозачих та 38 буржуазно-націоналістичних урядів, крім того випуск грошових сурогатів здійснювали місцеві органи влади (більше ніж у 110 містах), командування окремих військових з'єднань тощо [3].

Ми можемо припустити, що найближче оточення генерала А. Денікіна розуміло всю важливість поставлених завдань, попри їх складність, перш за все для Добровольчої армії зокрема та для всієї «білої» справи загалом. Адже такі кроки допомогли б призупинити падіння курсу рубля, практично вирішили б більшість господарських проблем і дозволили б боротися за об'єднання колишньої імперії не лише за допомогою зброї, але й економічними методами.

У своїй роботі один із дослідників фінансового стану на території, підконтрольній білогвардійському уряду, С. Карпенко, звертав увагу на розуміння начальником фінансового управління ЗСПР професором М. Бернадським (колишній професор політекономії та грошового обігу Петербурзького Політехнічного інституту, а з вересня 1917 р. – міністр фінансів Тимчасового уряду) та фахівцями його управління усієї важливості припинення фінансового хаосу для виправлення ситуації з інфляційними процесами та занепадом промислового виробництва [15]. Шлях виправлення існуючої ситуації фінансисти денікінського уряду бачили у скорочення грошової маси, що знаходилася в обігу та зменшенні її різнобарвності. Пропонувалося також упорядкування грошового обігу.

Але було зрозумілим і те, що без зовнішніх запозичень, без активного сальдо у зовнішній

торгівлі, що була практично відсутньою, методів позитивного впливу на ситуацію залишалось не так багато. До того ж вони були прямо пов'язані з погіршенням соціально-економічного становища жителів контрольованих територій – адже зменшення та уніфікація грошових знаків у тих умовах було можливим виключно через застосування адміністративних методів, зокрема через заборону та вилучення з обігу тих чи інших купюр.

Першим завданням, за вирішення якого взявся білогвардійський уряд, була заміна місцевих грошей на їх еквівалент – гроші донських урядів (обмін нерівноцінний, на користь останніх), обмін був проголошений обмеженим у часі, а громадяни, що не встигли здійснити заміну готівкових коштів, втрачали свої заощадження.

С. Карпенко вважає найбільш складною ситуацію з грошовими знаками, випущеними радянським урядом Росії за старими царськими кліше та кліше грошей Тимчасового уряду, випущеними на якісному папері, що активно переправлялися у білогвардійський тил для фінансування підпільницької, партизанської та підривної роботи комуністичних або союзних їм організацій. У існуючих умовах не було практичної можливості виявити їх походження, відрізнити від випущених до 1917 р. та вилучити з обігу [15].

Вже 7 грудня 1918 р. Особлива Рада при Головнокомандувачу ЗСПР заслухала доповідь В. Лебедева про пропозицію представника англійської армії генерала Пуля про допомогу в привезенні з Англії необхідних машин і обладнання з метою полегшити випуск грошових знаків для Добровольчої армії [3]. Для поліпшення ситуації із забезпеченням грошовими знаками було прийняте рішення закупити 500 пудів паперу, придатного для друкування грошей. За доповіддю члена Особливої Ради І. Шипова про результати перемовин із Донським урядом про розподіл грошових знаків, які виготовляла Ростовська Експедиція виготовлення цінних паперів та про посилення її виробничих потужностей, Особлива Рада ухвалила вивчити питання про організацію нової Експедиції, що діяла б незалежно від Ростовської.

А вже з 30 серпня 1919 р. почала здійснюватися емісія нових добровольчих грошей – так званих денікінських дзвіночків. Але швидко цінність грошових знаків Добровольчої армії почала падати внаслідок значної емісії (150 денікінських рублів прирівнювалося до 1 французького франку). Знову на багатьох підприємствах та організаціях повернулися до випуску власних замінників грошей.

На нашу думку помилковою виявилася фінансова політика Особливої Ради і по відношенню до обороту радянських грошових знаків на зайнятих територіях: боячись відміни їх обігу і тим більше вилучення у населення, білогвардійські урядовці пішли на їх обмін (щоправда обмеживши його 500 рублями) – саме на такій схемі поступового вилучення радянських грошей із обороту та їх «природного» обезцінювання виступав начальник управління фінансів М. Бернацький. Натомість, радянські органи влади на підконтрольній їм території не визнавали грошей білогвардійського уряду, що об'єктивно вело до їх додаткового знецінення. До того ж нові власники підприємств, або їх колишні господарі, зітнулися зі складною ситуацією у тому відношенні, що грошові обігові кошти у значній мірі знаходилися саме у радянських грошах, і їх анулювання чи обмежений обмін створювали значні додаткові труднощі для організації роботи та виробництва. А тому кредити та позички, що їх надавав білогвардійський уряд, за оцінкою С. Карпенка, йшли в основному на проведення біржових або фінансових спекуляцій, а не на підтримку чи розширення виробництва [15].

Рішучим противником анулювання «п'ятаковських» грошей виступав професор Гензель, який небезпідставно стверджував, що така операція автоматично викличе недовіру до паперових грошових знаків взагалі, адже населення зрозуміє, що будь-яка влада зможе анулювати будь-які гроші.

Ми знаємо, що даний період української історії характерний ще й існуванням значної кількості незалежних територіальних утворень, явно опозиційних денікінському уряду. Зокрема, на територіях, які контролював Н. Махно та його збройні формування, насамперед в інтересах селянства, вводилася політика вільного обороту будь-яких грошових знаків.

Далі пішли лідери Висунської народної республіки на Херсонщині, що була прямо пов'язана з комуністичним підпіллям Херсону, Миколаєва та Одеси. Утримуючи свою

територію проти значних сил, спрямованих «білими» для проведення каральної експедиції, протягом двох місяців, керівництвом «республіки» було прийняте рішення й про випуск власних грошей. Висунський Раднарком прийняв рішення про випуск власної купюри у 10 рублів, проект розробив місцевий художник – селянин Кузьменко [5, с. 305].

І. Трухачов досліджує специфіку грошових знаків емісії барона П. Врангеля, вирізняючи купюри в 25, 50, 100, 250, 500 рублів, надрукованих на англійському рисовому папері з водяними знаками [21, с. 3].

Таким чином ми можемо відзначити, що жодному з існуючих на українській території урядів протягом громадянської війни не вдалося вирішити остаточно проблему обігу різних грошових знаків, уніфікувати та впорядкувати грошовий оборот на підконтрольній території. На заваді стояла наявність у населення, на промислових та у торгівельних підприємств значних оборотних сум у різних грошових знаках, і спроби різних політичних режимів радикально вирішити існуючу проблему відразу ж наштовхувалися на опір з боку населення, а часті зміни урядів не давали фізичної можливості проводити зважену цілеспрямовану фінансову та грошову політику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артемьев Ю. Первый украинский денежный знак / Ю. Артемьев // Коллекционер. – М., 1995. – Вып. 30. – С. 114–119.
2. Артемьев. Ю. Украинские эмиссии казначейских знаков в Киеве и Одессе. 1918–1919 гг. / Ю. Артемьев // Коллекционер. – М., 2008. Вып. 44. – С. 335–369.
3. Баранов А.Г. К вопросу о выпуске билетов государственного казначейства главного командования Вооруженных сил на юге России (1918–1920 гг.) / А.Г. Баранов // Научные труды Московского гуманитарного университета. – М., 2007. – Вып. 5 (80). – С. 59–68.
4. Бидерман Г. Энциклопедия символов: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Свенциской И.С. / Г. Бидерман. – М.: Республика, 1996. – 335 с.
5. Вайнштейн А. Деньги Висунской республики / А. Вайнштейн // Советский коллекционер. – 1930. – № 12. – С. 305.
6. Вайнштейн Э. «Гроши Украины» / Э. Вайнштейн // Советский коллекционер. – М.: 1928. – № 4. – С. 1–4; № 5. – С. 3–7.
7. Владимирский М.В. М.В. Бернацкий – министр финансов в правительствах Керенского, Деникина, Врангеля / М.В. Владимирский // Отечественная история. – 2007. – № 1. – С. 160–170.
8. Воронов И.А. Увлекательный мир монет и бумажных денег: мифы, тайны, факты / И.А. Воронов. – М.: Издательство «Onebook», 2012. – 157 с.
9. Гай-Нижник П. Вихід України з російської рубльової зони у 1918–1919 рр. (державний, громадсько-політичний і фінансово-економічний аспекти реформи) / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2005. – № 2. – С. 133–144.
10. Гай-Нижник П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. / П. Гай-Нижник // УІЖ. – К., 1998. – № 4. – С. 3–17.
11. Гензель П.П. Девальвация и задачи налоговой политики / П.П. Гензель. – Симферополь, 1919. – 16 с.
12. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років: ілюстрований історично-іконографічний нарис. / М. Гнатишак. – Клівленд: Український музей, 1974. – 356 с.
13. Дмитрієнко М. Гроші в Україні: факти і документи / М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин, Л. Яковлева. – Київ: фірма «ARC-Ukraine» 1998. – 454 с.
14. Истомин М.И. Каталог денежных знаков гражданской войны в России / М.И. Истомин. – Харьков: Золотые страницы, 2008. – 560 с.
15. Карпенко С.В. Наступление ВСЮР на Москву летом 1919 г.: победы на фронте и финансовый кризис в тылу / С.В. Карпенко // Новый исторический вестник. – 2009. – № 21 (3). – С. 86–96.
16. Наше денежное обращение. Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914–

- 25 гг. / Под ред. проф. Л.Н. Юровского. – М., 1926. – 77 с.
17. Николаев Р. Деньги белой гвардии / Р. Николаев. – СПб.: Миниатюра, 1993. – 80 с.
18. Рудиченко А.И. (сост.). Национальные бумажные деньги Украины 1918–1920 / А.И. Рудиченко. – Донецк: Аспект, 1992. – 60 с.
19. Санин Д. Частные боны гор. Екатеринослава / Д. Санин // Советский филателист. – 1926. – № 4. – С. 13–15; № 9. – С. 18–19.
20. Соколов В.М. Каталог бон необязательного обращения (частных), выпущенных на территории СССР в 1914–25 гг. / В.М. Соколов, М.Л. Иванов (сост.). – Ростов н/Д: Изд. Северо-Кавказского отд. Всероссийского общества коллекционеров и представителя СФА на Сев. Кавказе Ю.Б.Хельмера, 1927. – 96 с.
21. Трухачев И.А. Последний выпуск дензнаков Врангеля / И.А. Трухачев // Крымский коллекционер. – 1922. – № 4. – С. 3.
22. Ходяков М. Орел с опущенными крыльями: Денежное обращение белого Юга / М. Ходяков // Родина. – 2008. – № 3. – С. 49–52.

Lysenko A.A. Monetary policy different political processes on Ukrainian lands in 1918–1919.

This paper attempts to analyze the situation that has developed in the Ukrainian lands with simultaneous operation of different banknotes, and to acquaint readers with the provlasnyh attempts to solve the problem.

Key words: *printing money, monetary policy, money, bank notes, means of payment, money supply, substitutes, financing, the economic situation, the equivalent.*

Лысенко А.А. Монетарная политика разных политических режимов на Украинских землях в 1918–1919 гг.

В данной работе сделана попытка проанализировать ситуацию, которая сложилась на украинских землях с одновременным функционированием разных денежных знаков, и ознакомить читателей с попытками властных кругов решить эту проблему.

Ключевые слова: *денежная эмиссия, финансовая политика, деньги, денежные знаки, платёжное средство, денежная масса, суррогаты, финансирование, экономическая ситуация, эквивалент.*

Одержано 20.05.2013